

DANA ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750,*

Wien-München 2009, Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 342 s.,

ISBN 978-3-205-77936-0; ISBN 978-3-486-58743-2

Práce vídeňské historičky českého původu Dany Štefanové vychází jednak z metod sociálních dějin propojovaných jak s postupy historické demografie či dějin rodiny, tak z dějin agrárního práva, jednak se částečně přihlašuje k mikrohistorickému a historicko-antropologickému způsobu analýzy. Jádrem práce je rozbor pozemkových (gruntovních) knih a tzv. konšelských knih pro tři poddanské vsi (Háj, Luh a Vysoký) panství Frýdlant pro období takřka dvou set let 1558–1750. Autorka dále vychází z řady dalších pramenů (z katastrů, ze soupisu podle víry z roku 1651 a z dalších materiálů vrchnostenské agendy). Práce krom toho hojně využívá českojazyčné historiografické literatury a společně se zahraniční literaturou ji využívá při náčrtech možné komparace frýdlantských, resp. obecně českých poměrů s evropským kontextem. Ostatně tato srovnání je zapotřebí ocenit jako jeden z kladů recenzované práce. Při této komparaci, podobně jako při využití výsledků badatelských sond pro řešení níže uvedených otázek je ale třeba mít na paměti, jak autorka upozorňuje, jednak to, že frýdlantské poměry mohou sloužit jako příklad oblasti se značným zastoupením domácího (zejména textilního) řemesla, tj. jako příklad venkovské společnosti a populace ovlivněné protoindustrializací, jednak i to, že jsou mírou své poddanské samosprávy poměry na panství Frýdlant specifické i v rámci právněhistorického kontextu Čech.

Středem zájmu Dany Štefanové je konkrétní průběh dědické praxe, popřípadě převodu majetkových práv k poddanské nemovitosti. Zajímá ji přitom role příbuzenských vazeb, způsob zřizování výměnků při majetkovém převodu nemovitostí, míra zásahů vrchnosti do transferu poddanského majetku atd. Pozornost a ocenění zasluhují již samotná věcná zjištění, která práce přináší. Rozbor více než 900 trhových smluv (i dědické řízení mělo povahu takové trhové smlouvy), zapsaných v pozemkových či v konšelských knihách sledovaného období, kupříkladu ukázal, že jen v necelé třetině případů byl majetek přenášen na osobu příbuznou s bývalým hospodářem. Dvě pětiny smluv (tedy i smlouvy,

kteřé jsou prodejem poddanské nemovitosti nepřibuzné osobě) obsahují ustanovení výměnku. Poměrně často se do čela hospodářství dostávají vdovy. Za cenné a přínosné je třeba považovat i autorčiny závěry tam, kde výsledky svých analýz využívá jako argumentů při řešení některých obecnějších otázek. Jde předně o význam bělohorského zlomu v českých sociálních a poddanských dějinách, o otázku existence pobělohorského „nevolnictví“ apod. Pouštím-li se s autorkou stran těchto témat do diskuse, neříkám tím, že bych její závěry měl za chybné. Využívám jen toho, že recenzovaná práce nabízí identifikaci určitých problémů, o nichž je vhodné diskutovat. Krom této diskuse chci v následujících odstavcích upozornit i na některé další prvky recenzované práce, které považuji za zajímavé z hlediska dějin rodiny či historické demografie.

Prvou otázkou, u které bych se chtěl zastavit, je role příbuzenství v poddanské venkovské komunitě 16.–18. století. Dana Štefanová pro účely své studie zaměřuje pozornost pouze na tu příbuznost, která je výslovně uvedena v pramenech, tj. v zápisech v gruntovních a konšelských knihách (s. 73). Je si při tom vědoma odlišnosti tohoto „příbuzenství“ od jeho podoby, kterou bychom získali na základě rekonstrukce rodin z matrik (s. 73). To je jistě legitimní postup. Přece však dodejme, že bychom mohli rozlišovat různé druhy příbuzenství: Jednak lze mluvit – řekněme – o příbuzenství „právním“, zejména pokud jde o dědické právo. Klasické právněhistorické studie Karla Kadlece, Josefa Kalouska či Jana Kaprase již před desetiletími ukázaly, že ten, kdo byl již „oddělen“, „vybyt“, ta, která byla již „odvěněna“ apod., není z hlediska dědického práva již dědicem a v tomto smyslu vlastně již není příbuznou osobou. Dále je zde příbuzenství pokrevní, resp. vzniklé sňatkem, tj. to, jehož obraz bychom získali rekonstrukcí rodin z matrik, pracovníě řekněme „genealogické příbuzenství“. Lze ale také mluvit o příbuzenství „církevním“. Raně novověké „zcírkevnění“ každodenního života, to, co lze rovněž označit za „konfesionalizaci“, mimo jiné akcentovalo také zákaz incestu. Katolické kanonické právo zakazovalo sňatky až do sedmého stupně příbuzenství, protestantské zákonodárství ke čtvrtému stupni. Sňatek byl přitom vyloučen jak mezi pokrevními příbuznými, tak mezi sešvagřenými osobami, ale také mezi duchovně příbuznými (kmotr či kmotra si nemohl, resp. nemohla vzít svého kmotřence či svou kmotřenku).¹ Vedle tohoto církevního bychom pak mohli konečně mluvit i o „duchovním“ příbuzenství, jež mohlo být širší než pouhé kmotrovství. Z hlediska sociologie či sociální, kulturní a histo-

1 RICHARD VAN DÜLMEN, *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien–Köln–Weimar 1993, s. 222.

rické antropologie je pak důležitou otázkou, které z těchto příbuzenství bylo pro dobové aktérské vnímání určující a na kterém z nich se zakládaly složité vztahové sítě venkovských komunit. Nedávno se podobnými otázkami pro evropskou středověkou společnost zabýval Michael Mitterauer.²

„Příbuzenství“, které může na základě svých pramenů (re)konstruovat Dana Štefanová, je především oním „právním“ příbuzenstvím. Je však otázkou, jakou měrou mohla do motivace jednání aktérů při uzavírání trhových smluv o zci-zování poddanských nemovitostí či zřizování výměnků vstupovat i ona další „příbuzenství“. Činí-li se pak závěr, že v případech převodů poddanských nemovitostí na příbuzné se jednalo o osoby nacházející se v úzkém příbuzenském svazku (s. 164–166), je tak otázkou, zda to není dáno prostě tím, že právě jen u takto blízkých příbuzných pozemkové a konšelské knihy explicitně příbuzenství uvádějí?

Transfer majetku na příbuzné osoby, jak Dana Štefanová ukazuje, byl nápadně četněji zastoupen u bohatých selských vrstev než u nižších sociálních vrstev vesnice (s. 279). Ze všech 926 trhových smluv z pozemkových a konšelských knih pro vsi Háj, Luh a Vysoký představoval transfer majetku na příbuzné 30,45 % případů. Přitom ve Vysokém, kde nebyli žádní sedláci, to bylo jen 14,62 % případů oproti 36,29 % v Luhu a 28,76 % převodů na příbuzné osoby ze všech případů trhových smluv v Háji (s. 154). Nápadně vyšší zastoupení případů převodu na příbuzné osoby je přitom u selských statků oproti chalupnickým a zahradnickým (pramennou terminologií označovaným například jako „Auenhaus“ či „Auengarten“). Pro období 1558–1648 bylo ve všech třech sledovaných vsích v celkovém počtu převodů statků označovaných jako „Erbhof“ 41,4 % převodů na příbuzné osoby. V období 1651–1750 se v případě 43,6 % trhových smluv, týkajících se usedlostí označovaných jako „Bauerngut“, jednalo o převody na příbuzné osoby (s. 95–96).

Otázkou je, jak ale vysvětlit onu převahu trhových smluv, jimiž se poddanské nemovitosti prodávají mimo okruh „příbuzných“. Platilo by, co předpokládali starší badatelé, například Josef Pekař, že totiž hojně obchodování poddaných s jejich nemovitostmi souviselo s tím, že své statky vnímali jako podniky orientované na produkci obilí pro trh, a obchodovali s nimi tudíž s ohledem na svůj hospodářský zisk? Anebo budeme muset hledat nějaký jiný výklad tak hojného

2 Rozebírá to kupříkladu Eduard Maur (*Historická demografie* 27/2004, s. 280–283) v recenzi knihy ANDREAS GESTRICH, JENS-UWE KRAUSE, MICHAEL MITTERAUER, *Geschichte der Familie*.

zcizování poddanských nemovitostí mimo rodinu. Autorka recenzované práce tuto skutečnost považuje za doklad poměrně širokého prostoru, který měli poddaní k dispozici pro svá sociální jednání. To je pro ni významné i v diskusích o „nevolnictví“.

Z hlediska příbuzenství je zajímavý i způsob ustanovování výměnku pro odstupujícího hospodáře či vdovu po něm. Z 943 vyhodnotitelných trhových smluv z let 1558–1750 obsahuje ustanovení o výměnku 390 smluv (tj. 41,36%). Výměnek přitom není vázán pouze na velké selské grunty (s. 175–177). Z uvedených 390 případů byl výměnek nejčastěji zřízen pro vdovu (119 případů), vdovce (118 případů) a pro manželský pár (112 případů). Méně časté je, že je ustanoven pro ovdovělou osobu s dítětem (19 případů) či pro manželský pár s dětmi (14 případů – s. 184). Již samotné číselné poměry dokládají, že zřízení a existence výměnku nebyly nutně podmíněny ani příbuzenstvím mezi osobou na výměnku a novým hospodářem. Závěry Dany Štefanové jak o výměnku, tak o roli příbuzenství při uzavírání trhových smluv obecně potvrzují zjištění jiných prací pro různé oblasti západní, střední a severní Evropy, že role příbuzenství při utváření skupiny osob koresidujících na jednom poddanském statku (na jedné usedlosti) nebyla v raném novověku nikterak významná. Jak již ale bylo řečeno, to nevyklučuje význam příbuzenských vztahů jako takových v rámci venkovské poddanské komunity (mimo jednotlivé usedlosti).

Pozornost zasluhují zjištění týkající se vdov v čele domácností a hospodářství. Ve vzorku vybraných vsí frýdlantského panství Háje, Luh a Vysoký vystupuje výslovně vdova po bývalém hospodáři v rámci trhové smlouvy jako prodávající poddanskou nemovitost v zhruba 16% případů. Častěji je tomu tak v období 1651–1750 (17,74% případů) než v letech 1558–1650 (5,57% případů – s. 156–157). To patrně souvisí i se systémem tzv. vdovské třetiny, jenž byl v poddanském dědickém právu v této oblasti uplatňován. Nadto lze v některých případech doložit, že některé vdovy stály v čele svých zděděných hospodářství po poměrně dlouhou dobu. Autorka uvádí příklad Salomeny Newmanin, která coby vdova stála v čele svého mlýna přinejmenším mezi léty 1655–1672 (s. 157), či vdovy Heleny Wöhlin, která, snad za pomoci svých dětí, stála v čele svého statku v Luhu třicet let (mezi léty 1651–1681, s. 158–159).

Dana Štefanová chce, jak říká úvodem (s. 11), mimo jiné také s použitím svrchu uvedených skutečností diskutovat dva „mýty českých dějin“, totiž význam bělohorského zlomu (nutno uznat, že jí sledované jevy nevykazují od poloviny 16. do poloviny 18. století nijakou razantní proměnu) a existenci tzv. druhého nevolnictví (nutno zde zároveň uvést i německý termín „zweite Leibeigenschaft“). Zaměřím se zde na druhý z těchto „mýtů“. Autorka říká, že „jak ‚buržoazní‘, tak ‚marxističtí‘ historikové“ označovali a označují jí studovanou periodu

jako dobu „druhého nevolnictví“, resp. „nevolnictví“ či „přioštrěného dědičného poddanství“ (s. 22). Byť lze souhlasit s tím, jak si prvotně rozvrhuje problematiku a mapuje dosavadní stanoviska českého dějepiscevtví k otázce druhého nevolnictví (s. 22–26), přece bych si dovilil poznamenat, že by již tato její východiska mohla být zřetelněji strukturována.

Předně je zapotřebí odlišit stanovisko dějepiscevtví doby Gollovy školy od stanoviska po roce 1948. Do poloviny 20. století nebylo přece jednak samo užívání termínu „nevolnictví“ pro postavení českých sedláků v raném novověku zdaleka obecně rozšířeno, jednak si nejsem vědom, že by někdo z dějepisců doby Gollovy školy, užíval-li již v daných souvislostech termínu „nevolnictví“, mluvil o „druhém nevolnictví“. Nejen proto, že by bylo otázkou, o níž Dana Štefanová ví (s. 24), kdy že bylo ono „prvé“. Hlavně však proto, že ono adjektivum „druhé“ je zřetelným odkazem k Engelsově terminologii. Není dobovým pramenným termínem. Souhlasil bych ale s tím, že „druhé nevolnictví“ je „odborný termín“ (s. 22), a snad trochu silněji než autorka sama bych zdůraznil jeho ideálnětypickou povahu, tedy že je analytickou kategorií, jež má sloužit k utřídění mnohosti jevů.

Osobně bych v důsledku právě vyřčeného byl pak ale skeptický vůči hledání opory v etymologii českého slova „nevolnictví“, „nevolník“. Nevím, zda to, že české „nevolník“ označuje „člověka bez vlastní vůle“ (s. 22), lze vskutku produktivně vztáhnout k otázce, nakolik mohu českého pobělohorského poddaného vnímat jako dějinného aktéra, či nikoli (s. 26). Jednak je dobré vzít v potaz, že jazyk, včetně právního jazyka, je v zásadě velmi arbitrární povahy. Jednak samotný termín „nevolník“, resp. „nevolnictví“, nelze vnímat jako dobový právní pojem, natož pojem významově jednoznačný. Jednoznačnějším jej učinila až část dějepisců 19. a 20. století. Pro některé starší historiky terminologicky splývá „nevolnictví“ s „otročtívím“ (Josef Pekař, Josef Šusta, upozorňuje na to i Kamil Krofta). Již proto nemohou pobělohorské poměry označit jednoznačně za nevolnictví. Kupříkladu Kamil Krofta, pravda, upozorňuje, že již ve druhé polovině 16. století se v některých českých vrchnostenských řádech setkáváme s německým termínem „*Leibeigenschaft*“, přičemž se podle jeho mínění „slovu tomuto zjevně dává význam osobní nevolnosti“. Dobově právně ukotvenější byl však z českých termínů pojem „(dědičné či tělesné) poddanství“, k němuž, nutno uznat, se nakonec přiklonil i Dana Štefanová, a sémanticky se posouvající termín „člověčenství“. Český termín „nevolnictví“ byl sémanticky patrně rozvolněnější než německé „*Leibeigenschaft*“. Lze také odkázat na debaty, zda jsou v německé právní terminologii české poddanské poměry označitelné jako „*Leibeigenschaft*“ nebo jako „*Erbuntertänigkeit*“ (dědičné poddanství). Nadto se v samotném 17.–18. století zažil – podle Krofty omylem, plynoucím

ze špatné znalosti češtiny – zvyk překládat německé „Leibeigenschaft“ českým „člověčenství“. ³ Proč nevyjít – uvádím jako příklad možné etymologizace, ne že bych ji však měl za vhodnou – z toho, že německé „Leib-eigenschaft“ lze vyložit vlastně jako vlastnictví těla. To by nás pak odkázalo k „tělesnému poddanství“. Co ale říká to, že člověk je svým tělem vlastněn, o jeho pozici coby dějinného aktéra? Konečně pak dobové kritiky postavení českého selského lidu poukazují spíše na sociální aroganci části vrchností vůči němu, než na jeho neschopnost samostatně jednat. Bohuslav Balbín označuje, jak ukazuje Eduard Maur, postavení českých poddaných za otroctví (*servitus*), poddané pro jejich nevolnost za otroky (*mancipia*), způsob chování vrchností k poddaným pak má za projev barbarství (*hujus barbari moris*). ⁴

Vhodné by dále bylo do diskuse vnést přinejmenším ještě dvojí rozlišení. Jednak bych od sebe oddělil diskusi o vhodnosti termínu „nevolnictví“, resp. německého „Leibeigenschaft“, od debat o tom, zda se v raném novověku na východ od Labe jednalo o nevolnictví „druhé“, jednak bych rozlišoval použití termínu nevolnictví, resp. „Leibeigenschaft“, ve smyslu právního pojmu od jeho užívání jako historiografické kategorie, kterou se označuje specifické postavení poddaných jak ve smyslu právním, tak ve smyslu hospodářském či sociokulturním, resp. mentalitním. Zde by pak z literatury, kterou autorka používá, zasluhovalo pro další diskuse zdůraznit, že „nevolnictví“ (užití termínu je libovolné, důležité je, jak si vymezíme pojem, jenž budeme tímto termínem označovat) jako hospodářský systém se v českých zemích vyvinulo za jiných ekonomických podmínek (v době agrární krize druhé poloviny 17. století, například Eduard Maur), než ve většině zemí oblasti „na východ od Labe“, kde vzniklo již dříve jako produkt agrární konjunktury 16. století (Josef Petráň). Krom jiných okolností vzniku robotního nevolnického velkostatku se nevolnictví v českých zemích odlišovalo od jiných oblastí – chcete-li „druhé“ či – novověkého nevolnictví tím, že v českých poměrech nedocházelo k zániku emfyteutického práva (Anton Špiesz), resp. pokud ano, tak ne v důsledku tlaku vrchností (Josef Tlapák), kdežto v mnoha jiných oblastech na východ od Labe poddanské právo dědičné držby díky vrchnostenskému tlaku zanikalo. ⁵ Ze sociokulturního či mentalitního hlediska lze pak mít

3 KAMIL KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949, s. 102–104, 177, 341–350.

4 EDUARD MAUR, *Pobělohorské poddanské poměry a Bohuslav Balbín*, in: Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách, Praha 1992, s. 13–22, zejména s. 18–19.

5 Srov. EDUARD MAUR, *Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku*, AUC Phil. et Hist. 1976, 1, Studia historica XIV, s. 229–258; JOSEF PETRÁŇ, *Středoevropské zemědělství*

na myslí jak vzájemné smýšlení o druhé straně, tak konkrétní mocensko-právní praxi. Tu má Dana Štefanová dostatečně na zřeteli. Uznává přitom metodický inovační význam postupů Pavla Himla (s. 25–26).⁶ Krom přímého sledování průběhu některých konfliktů mezi vrchností a poddanskou obcí se stran této (sociokulturní či mentalitní) roviny „nevolnictví“ Štefanová soustřeďuje spíše na nepřímou (re)konstrukci toho, co si soudobá německá literatura navykla označovat kupříkladu jako „Handlungsspielraum“, tj. jakéhosi faktického sociokulturního prostoru, v němž se odehrávaly sociální praktiky a aktéřská jednání. Ukážeme-li, že tento prostor praktik a jednání nebyl vrchností příliš omezen, což autorka zdárně činí, neznamená to však ihned, že nemohlo v témže čase a prostoru existovat „nevolnictví“ coby hospodářský systém (robotní dominikální velkostatek využívající třeba právních možností robotního patentu z roku 1680).

Pro recenzovanou práci je však zároveň důležitý vzájemný vztah druhého nevolnictví a „Gutsherrschaft“. Shrnuje-li Dana Štefanová předběžnou diskusi

a obchod v 16. a na počátku 17. století (Úvaha o problémech a metodách), ČČK 19/1971, s. 355–380; ANTON ŠPIESZ, *Vývoj agrárních poměrů ve střední a východní Evropě v novověku a problem existencie druhého nevolnictva na našem území*, Historický časopis 15/1967, s. 512–558; JOSEF TLAPÁK, *Některé otázky poddanské nezákupní držby v Čechách v 16.–18. století*, Právněhistorické studie 19/1975, s. 177–209. Dana Štefanová s Tlapákovými závěry pro Čechy pracuje (s. 55–57) a zajímavě je porovnává se zjištěními Hartmuta Harnische pro Lužici, Braniborsko a další země spadající do oblasti agrárního vývoje na východ od Labe. Dodal bych jen, právě v souvislosti s diskusemi o tzv. „druhém nevolnictví“ a tzv. Gutsherrschaft, že by porovnání mohlo být v jednom bodě podrobnější. Diskutuje-li se totiž, zda vznik nezákupní poddanské držby byl „důsledkem třicetileté války“ (s. 56–57), je třeba vidět, že Tlapák takový závěr činí jako protiklad starších diskusí (autorka je představuje na s. 54), zda jsou české případy nezákupní držby kontinuálně propojeny s původním tzv. „českým právem“, jež existovalo ještě před průnikem emfyteutického práva do Čech. Na tuto otázku Tlapák odpovídá, že se nezakoupení vyskytují sice v českojazyčných oblastech původního osídlení, avšak pro některé selské grunty lze doložit, že se v nezakoupené proměnily teprve v 17. století, když jejich držitelé nebyli s to naplňovat hospodářské podmínky emfyteutického práva (zejména vyplácet podíly svým spoludědicům) nebo když na některých malých panstvích zanikly gruntovní knihy apod. Podstatné pro srovnání s agrárním vývojem na východ od Labe je, že podle Tlapáka nezakoupených nebylo mnoho (v 70. letech 18. stol. jejich celozemský výskyt odhaduje na 10–15%) a že důvodem jejich vzniku nebyl hospodářský a mocensko-právní tlak vrchností, které chtěly získat selskou půdu pro své vlastní podnikání (v tom se shoduje s Petráněm a Špieszem), neboť české vrchnosti většinou nepodnikaly v oborech, v nichž by tržně konkurovaly selským gruntům (E. Maur). Harnisch, rozumím-li tomu správně, ukazuje, že zákupné právo zanikalo již před třicetiletou válkou, neboť vrchnostenský velkostatek vznikal již v 16. století. V tom by se shodoval s výše citovanou prací Petráňovou.

6 PAVEL HIML, *Die „armbte Leute“ und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumlau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781)*, Stuttgart 2003.

pojmu „druhého nevolnictví“ tím, že tento pojem není nesporný (s. 26), je potom otázkou, nakolik to nemůže ohrozit nespornost dalšího klíčového pojmu, totiž pojmu „Gutsherrschaft“ (budu užívat v německé podobě, překlad by mohl být velkostatkové hospodářství coby již kdysi Georgem von Belowem vymezené opozitum vůči *Grundherrschaft*, tj. vůči panství bez významného dominikálního režijního hospodaření vrchnosti). Autorka upozorňuje na práce, které považují „nevolnictví“ za širší kategorii, než je „Gutsherrschaft“ (s. 26). Dále odkazuje na postupimskou badatelskou skupinu a považuje samotný pojem „Gutsherrschaft“ za ideální typ (s. 26). S tím lze jen souhlasit, přece však je namísto otázka, zda s tímto pojmem někdy nezachází, jako by to byla sama sociokulturní skutečnost, například na s. 25, když se dotazuje na vztah mezi touto kategorií a poddanými (dále srov. s. 64, 143 apod.).

Domnívám se, že je třeba se rozhodnout. Buď je „Gutsherrschaft“ sama skutečnost, realita, nebo je to analytická kategorie ve smyslu weberovského ideálního typu. Osobně bych se klonil k druhé možnosti. Jedná-li se o ideální typ, nabízejí se nám ještě různé varianty. Lze se totiž ptát, zda je tento ideální typ ryze naší, historiografickou, mimopramenně konstruovanou kategorií, nebo zda měl v dobovém myšlení 16.–18. století nějakou dobu, ať již přímo ve smyslu zavedeného (právního) termínu, nebo jen ve smyslu určitého myšlenkového schématu, které promýšlely tehdejší vrchnosti, když se snažily organizovat chod svých velkostatků. Metodický význam takového rozlišení by šlo vyvodit například z úvah Reinharta Kosellecka či Paula Nolteho. Dále je vhodné odlišit takovou definici ideálního typu, kterou se cíleně vztahujeme jen k určité vrstvě (v případě ideálního typu „Gutsherrschaft“ k určitým prvkům hospodářské a právní roviny) sociokulturní skutečnosti (tímto způsobem s ideálnětypickými konstrukcemi v hospodářských dějinách pracoval kupříkladu Bedřich Mendl), od definice, jež si činí holističtější ambice tak, aby se pojmem „Gutsherrschaft“ dala popsat celistvější strukturace sociokulturní reality středo- a východoevropského venkova raného novověku (včetně třeba demografického chování, strukturace rodiny, mentálních rysů poddaných apod.).⁷ Osobně bych se přikláněl k Mendlovi

7 Postupy by šlo odvozovat kupříkladu z JAN HORSKÝ, *Bedřich Mendl a noetika Maxe Webera*, in: Bedřich Mendl, profesor hospodářských dějin Univerzity Karlovy, 1892–1992, Praha 1997, s. 71–78; REINHART KOSELLECK, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 2000, s. 107–129, 349–350; PAUL NOLTE, *Gesellschaftstheorie und Gesellschaftsgeschichte. Umriss einer Ideengeschichte der modernen Gesellschaft*, in: *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, (edd.) Thomas Mergel, Thomas Welskopp, München 1997, s. 275–299.

způsobu zacházení s Weberovým konceptem ideálního typu. Pojmem „Gutsherrschaft“ bych tak označoval pouze specifické způsoby jednání a strukturace v hospodářské a právní rovině fungování vrchnostenského velkostatku (obdobně jako výše v případě „nevolnictví“). Takové užití této analytické kategorie nebrání tomu, aby se na jedné straně sice mluvilo o poměrně velkém geografickém rozšíření typu „velkostatkového hospodářství“, na straně druhé by nás však nemuselo nikterak překvapovat, že hospodářské aktivity poddaných, fungování poddanské samosprávy, rodinné struktury, duchovní i materiální kultura venkova atd. mohly být v oblastech, pro něž lze o existenci poměrů odpovídajících pojmu „Gutsherrschaft“ mluvit, velmi rozmanité.

Zdá se však, že autorka recenzované práce rozumí pojmu „Gutsherrschaft“ spíše naopak jako celostnější kategorii (to však samo o sobě není chybou). Následně ji to vede ke snaze shromážďovat argumenty, které mají ukazovat, že frýdlantské poměry nebyly „nevolnictvím“ či neodpovídaly v plném rozsahu kategorii „Gutsherrschaft“. Štefanová kupříkladu uvádí, že vrchnost nenuťila vdovy, které se ocitly v čele hospodářství, aby se znovu provdaly, byť jim to doporučovala (s. 153–160). Na mnoha místech autorka konstatuje, že intervence vrchnosti do obchodování s poddanskými nemovitostmi byly vesměs jen marginální. Z toho pak vyvozuje, že poddaní byli aktivně jednajícími aktéry (s. 166). Významným argumentem je pro Štefanovou existence vesnické samosprávy. S touto argumentací lze plně souhlasit. V návaznosti na to autorka říká, že je nutné překonat tradiční koncept velkostatkového hospodářství a věnovat pozornost „konkrétní praxi a jednáním aktérů a akterek v lokálních společnostech“ (s. 280). I to si zasluhuje souhlas. Neodpustím si však poznámku, že je to zčásti v napětí s tím, jak autorka sama s pojmem „Gutsherrschaft“ ve svém textu nejednou zachází. Na samý závěr své práce pak Štefanová na základě řady svrchu uvedených rozborů říká, že pojem „druhého nevolnictví“ („zweite Leibeigenschaft“) neodpovídá zjištěným poměrům. Přiklání by se proto k užívání pojmu „vyostření dědičného poddanství“ („Verschärfung der Erbuntertänigkeit“ – s. 283–284).

Myslím, že lze tento autorčin závěr považovat z její strany za odpovídajícím způsobem vyargumentovaný. Přece jen bych si ale dovolil poznámku, jdoucí již za hranice recenzované studie. Pokud si zřetelně nevymežíme pojmy, pak se k nim můžeme přiklánět či se od nich odvracet spíše jen z emotivně a ideologicky podbarvených důvodů, nikoli však z důvodů argumentativních. Pokud nepojednáme analytické kategorie jen jako pouhé ideální typy, vztahující se pouze k explicitně vymezeným vrstvám skutečnosti, pak se nám může stát, že jim budeme spíše pocitově přikládat holistickou způsobilost vypovídat o celé epoše, celé společnosti a osudu každého jedince v ní. Pojem „(druhého) nevolnictví“ či kategorie „Gutsherrschaft“ má z tohoto hlediska patrně podobný osud jako

pojem komunistické „totality“ či „diktatury“ tak, jak o něm nedávno psal Michal Pullmann.⁸ Podlehne-li příliš emotivním konotacím, které vyvolává termín „nevolnictví“, překvapí nás, že poddaný mohl relativně volně nakládat se svou usedlostí. Podlehne-li obdobně negativním pocitům spjatým s kategorií „totality“ moci komunistického režimu, zaskočí nás, že si běžný člověk z tzv. „šedé zóny“ myslel něco jiného než Gustav Husák.

Otázkou je, vrátíme-li se k recenzované práci, nakolik mohou být závěry učiněné pro frýdlantské panství platné pro celé Čechy, resp. pro české země. Panství Frýdlant totiž patřilo, jak autorka uvádí, k oblastem s poměrně velmi vyspělou poddanskou samosprávnou obcí. Ta se uchovala i v pobělohorském období. Jedním z jejich výrazných rysů bylo vedení tzv. konšelských knih (dobovým termínem označovaných jako *Schöppenbücher*), do nichž se zapisovaly trhové smlouvy vážící se k poddanským usedlostem. Tyto knihy byly vedeny obcí (v rámci Čech šlo o výjimku některých severočeských, jazykově německých panství, hojněji tomu tak bylo v obou Lužicích) paralelně s pozemkovými, resp. gruntovními knihami, které byly vedeny vrchností. Zápisy v těchto souběžně vedených knihách byly částečně identické (s. 225). Dana Štefanová považuje konšelské knihy za výraz způsobilosti obce samostatně jednat, jsou pro ni dokladem významu obecní samosprávy (s. 281), kupříkladu vedle existence obecní pokladny (s. 282).

Lze říci, že Dana Štefanová svým zájmem o konkrétní aktéřská jednání a sociální praktiky, související se samosprávností poddanské obce, vlastně podpořila již dávný Špieszův argument, proč nelze pro české země mluvit o „druhém nevolnictví“. Odvolával-li se Špiesz v obecné rovině na dobré majetkové právo českých poddaných, Štefanová nabízí argumenty vycházející z podrobného rozboru právní praxe.

Recenzovaná práce má nesporný význam také z hlediska dějin rodiny. Na základě rozboru trhových smluv z pozemkových a konšelských knih se autorka kupříkladu vyslovuje také k otázce, nakolik byla možnost uzavřít sňatek podmíněna tím, že se muž stal držitelem poddanské nemovitosti (s. 145–150). Poukazuje na protiklad českých poměrů vůči Korutanům, kde právě úzká vazba sňatku na převzetí usedlosti vedla k vysoké míře nemanželské plodnosti (s. 145). Proti

8 MICHAL PULLMANN, *Diktatura, komunismus a společenská změna. K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989*, in: Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století, (edd.) Jan Horský, Lucie Storchová, Ústí nad Labem 2009, s. 231–246.

tomu klade poměry ve sledovaných vesnicích a odkazem na studie Hermana Zeitlhofera (farnost Kapličky v jižních Čechách) a Alice Velkové (panství Štáhlavy) je představuje jako v českém prostředí rozšířenější. Po roce 1650 se sice vyskytuje častěji, že muž kupující usedlost je označen jako svobodný (s. 149), přece však může Dana Štefanová konstatovat, že v rámci sledovaných vsí nebylo převzetí gruntu podmínkou uzavírání sňatku. Zejména v Luhu se po roce 1700 zakupují na poddanské grunty dosavadní podruzi, kteří byli mnohdy již ženatí (s. 149–150, 166). Podruží se přitom mohlo vhodně střídat s výměnkem.

Uvedená zjištění Dany Štefanové by tak šlo využít v rámci debat o tzv. teorii „míst“, na něž nedavno znovu poukázali Christophe Duhamelle a Jürgen Schlumbohm. Podle ní v preindustriální Evropě byl na západ a na sever od linie Petrohrad–Terst omezen počet obživu zajišťujících „míst“ (v německé terminologii označovaných jako „Stelle“ či „Nische“), což se mělo projevovat specifickým „režimem sňatků“ (Hajnalův tzv. European Marriage Pattern – do manželství vstupovali pouze ti, kteří takové hospodářsky soběstačné „místo“ obsadili). Duhamelle a Schlumbohm soudí, že celá řada dílčích studií již ukázala, že takováto hospodářská podmíněnost „místa“ není zcela prokazatelná a že namísto jednotného Hajnalova modelu je třeba mluvit o širokém repertoáru vzorců demografického a sociálního chování.⁹ Vztít v potaz má přitom smysl také to, co zjistila Dana Štefanová pro frýdlantské panství o výměnku. Na tomto místě je pro nás především zajímavé, že někde byl samostatným stavením, jinde jen oddělenou místností v rámci statku, a že jeho osazenstvo se nejednou podílelo buď na zemědělské produkci, nebo na domácím tkalcovství a přádláctví. Odchod na výměnek tak, jak autorka zdůrazňuje, nemusel být koncem výdělečné činnosti výměnkářů (s. 217). Lze se tedy ptát, zda by nebylo vhodné považovat podruží, v němž mohl čekat mladý manželský pár na možnost zakoupit se na

9 CHRISTOPHE DUHAMELLE, JÜRGEN SCHLUMBOHM (edd.), *Ebeschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 12–13. Otázkou však je, do jaké míry platí téze o podmíněnosti uzavření sňatku vytvořením nebo uvolněním „místa“? Hajnalův model, zejména v podobě jeho doplnění Medickem, předpokládá, že se ona „místa“ mohla v některých oblastech relativně volně utvářet v souvislosti s rozvojem ekonomiky. Model „principu místa“ tak, jak se rozvíjel v německém prostředí již od 19. století, však předpokládá, že počet „míst“ je v zásadě neměnný v souvislosti s principem tzv. jednonástupnictví, uplatňovaným při dědické praxi. Další otázkou pak je, do jaké míry platí vůbec teze o rozhodující ekonomické podmíněnosti sňatků (s. 16–17), jaká byla role v užším slova smyslu demografických, dále pak právních, sociálních, kulturních či náboženských okolností. Na ni se konečně váže otázka, zda lze vůbec spolehlivě badatelsky zjistit, co vlastně v tradiční společnosti oním „místem“ (Stelle, Nische, ve francouzských textech: une place) bylo?

poddanském gruntu, či svrchu uvedeným způsobem fungující výměnek za takovéto samostatné „místo“. Statek, v jehož rámci je ustanoven výměnek či existuje podruží, by tak alespoň v protoindustriálních oblastech rázu panství Frýdlant představoval dvě „místa“. Mohli bychom se dále též ptát, a to i za využití studií Alice Velkové, na něž recenzovaná práce ostatně bohatě odkazuje –, zda by rozbor gruntovních knih, popřípadě v kombinaci s dalšími prameny, nemohl nějak přispět k řešení otázky, nakolik byl počet „míst“ v tradiční společnosti pevný a omezený (výměny vznikaly namnoze v samostatných staveních, jež mohla být použita i pro podruhy), či nakolik bylo naopak možné takovéto „místa“ vesměs volně vytvořit (trhové smlouvy patrně znají i případy, kdy výměnek vzniká bez toho, že by pro něj jednoznačně existoval „materiální“ základ). Návazně bychom se mohli ptát, co by mohla zjištění Štefanové znamenat kupříkladu pro dnes již klasickou typologii rodiny Michaela Mitterauera. Ten považuje „rodinu s výměnkem“ za jeden z podtypů „komplexní rodiny“.¹⁰ Do debat o platnosti teorie „míst“ či European Marriage Pattern je nutné nějakým způsobem vtáhnout data i o těch poddanských dětech, které se nezakupovaly na příslušném statku, nýbrž odcházely pryč s pouhým nárokem na dědické peníze. Teprve znalost dostupnosti sňatku pro tyto osoby může dát jistější odpověď na otázku po socioekonomických mezích sňatků.

Praxe dědického práva a převodů poddanských nemovitostí byla podle autorky recenzované práce dost flexibilní (s. 143). Otázkou však je, zda rozsáhlé a velmi precizně provedené rozborů pozemkových a konšelských knih vskutku dovolují říci, že „pojem ‚jednonástupnického práva‘ [‚Anerbenrecht‘], jak je tradičně definován, je pro raný novověk neudržitelný“ (s. 279). Vždyť to, že se nárok na podíl na dědictví vztahoval na všechny děti a vdovu, ještě neznamená, že by nemohl platit princip jednonástupnictví tak, jak mu rozumějí jak starší právní studie, z nichž Dana Štefanová hojně využívá práci Vladimíra Procházky, tak současná pojednání dějin rodiny (Andreas Gestrich). Ostatně sama autorka mluví o tom, že vrchnost ponechávala poddaným pod podmínkou svého konsenzu právo volného trhu s nemovitostí, zůstávala-li nedělenou (s. 279).

10 MICHAEL MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien-Köln 1990, například s. 98. Mitterauer rozlišuje typy „nukleární rodiny“, „rozšířené rodiny“ a „komplexní rodiny“. V rámci posledně jmenovaného typu dále odlišuje podtypy: „rodina kmenová“, „rodina s výměnkem“ a „joint family“. Samo označení těchto uskupení jako „rodin“ předpokládá určitou integritu. Tento předpoklad by ale patrně nejeden případ frýdlantských výměnků nenaplňoval.

Pojem „jednonástupnictví“ bych jednoznačně vymezoval reálnou nedělitelností usedlosti při dědění (statku jako celku se ujímá jen jeden nový hospodář), jež však nevylučuje její ideální dělitelnost (vyplácení dědických podílů v penězích, popřípadě i podíl na movitém majetku). Z hlediska základního typologického rozlišení – i s ohledem na významnou roli podruží a výměnku – by frýdlantské poměry vykazovaly rysy venkovských společností a populací založených na principu jednonástupnictví.¹¹ Za pravdu však musím autorce dát v tom, že jednonástupnictví je třeba chápat především jako určitou směrnicí, s různou měrou důslednosti naplňovaný princip. Obzvláště to platí tehdy, bylo-li jen asi 5 % převodů majetku činěno v době, kdy nebyl naživu již ani jeden z původně hospodařícího rodičovského páru (převod *post mortem*) a naprostá většina transferů majetku se dělá ještě za života alespoň jednoho z původního hospodařícího manželského páru (*inter vivos*, s. 156–157). Jednotlivé trhové smlouvy pak vykazují značnou rozmanitost řešení situace, včetně ustanovení splátek, otázek kreditů, dluhů apod. (s. 73–140, 164–166).

Nadhozené otázky a uvedená možná diskusní témata však rozhodně nemají naznačovat, že by recenzovaná práce nebyla kvalitní. Právě naopak. Domnívám se, že je hodnotným příspěvkem jak k dějinám rodiny, tak k sociálním dějinám. Zároveň pak představuje jeden z dalších příspěvků do debaty, zda byla třicetiletá válka významným zlomem českých dějin, resp. v jakých oblastech sociokulturní skutečnosti takovým zlomem byla, a v jakých nikoli.

Jan Horský

11 ANDREAS GESTRICH, JENS-UWE KRAUSE, MICHAEL MITTERAUER, *Geschichte der Familie*, Stuttgart, 2003, s. 409–410. Andreas Gestrich poukazuje na vztah mezi zastoupením rodinných typů ve venkovské populaci a převahou určitého velikostního typu zemědělského hospodářství v dané oblasti. Odlišuje oblasti s převahou statků nad 200 ha (na východ od Labe), oblasti s převahou statků mezi 20–200 ha (oblasti se systémem tzv. jednonástupnictví – při dědění se statek reálně nedělí) a oblasti s převahou statků pod 20 ha (systém reálné dělitelnosti – některé oblasti jižního Německa, části Francie, Španělska a Itálie). Gestrichovo upozornění na oblasti s reálným dělením selských usedlostí v západoevropském prostoru, jež může působit jako faktor podporující výskyt jednoduchých rodinných forem, je cenné s ohledem na to, že mnohé práce – ve snaze zřetelně odlišit severozápadní a jihovýchodní typ historického utváření rodiny – kladou proti sobě pouze systém jednonástupnictví a systém rodinného nedílu.